

Jeýtun medeniýeti

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Jeýtun medeniýeti ЖЕЙТУН МЕДЕНИЕТИ

«Түркменистанның медени мирасы мүнлерче йыллардан гөзбаш алып гайдан юртларың хатарына гирйәр».

Сапармырат Түркменбашы

Нух заманының б. э. өңки VII–VI мүнйыллыклары археологлар тарапындан неолит я-да тәзе даш асырлары дийлип атландырылар. Бу дөвүрде Түркменистанның чәклеринде мөхүм тәзеликлер болуп гечйәр. Б. э. өңки VII–VI мүнйыллыкларың сепгидинде Меркези Азияда илкинжи отурымлы, экеранчылык ве малдарчылык билен мешгул болуп башланандыгының аламаты Ашгабадың 28 км демиргазык-гүнбатарында Жейтун ядыгәрлигинде йүзе чыкарылды. Ол ядыгәрлик жейтун медениети ады билен дүнйә мешхур болды. Жейтун медениети Хазарың гүндогар якасындан гелип чыкыпдыр, я-да Көпетдагда яшан авчылык ве ир-иймиш йыгнамак билен мешгулландан тайпаларың өсмегинден шол медениет дөрәпдир диен чакламалар хем бар.

Түркменистанның хәзирки чәклери Жейтун дөврүнде Меркези Азияның иң гүр илатлы ерлериниң бири болупдыр, овнуклы-ирили сув акымлары илаты ёкумлы иймитлик өнүмлери билен үпжүн эдйән чешмелер болуп хызмат эдипдир. Көпетдагың жүлгелеридир эңңитлери гүр өсен өсүмликлере, ябаны мивели агачлара, ыгшылдашып отуран дәнели өсүмликлере, ылайта-да арпа басырылып отурыпдыр. Дүрли-дүмен отлара бай болан үммүлмез сәхралыктар маллара тебигы өри мейдан болуп хызмат эдипдир. Жейтун дөврүнде даш гураллары ясамагың усуллары кәмиллешипдир. Оларың гөрнүшлери көп дүрли, ерине етирйән ишлери хил тайдан кәмил болупдыр. Йылманан палталарың, исгенелериң, тешеле-риң, пычакларың, оракларың, пейкамларың ве келтежик найза-ларың гөрнүшлери артыпдыр. Даш гураллар билен бир хатарда, сүңкден ясалан гуралларың тәзе гөрнүшлери пейда болупдыр.

Адамзат дурмушындакы дүйпли өврүлишиклериң бири адамларың

авчылыктан малдарчылыга, миве чөплемекден экеранчылыга гечмегидир.

Жейтун заманында хова майыл ве чыглы болуп, малдарчылыгы ве экеранчылыгы өсдүрмек үчин аматлы шертлер дөрөпдир.

Шейлеликте, малдарчылык ве экеранчылык билен мешгул болян илкинжи отурымлы обалар пейда болупдыр.

Меркези Азияда иң гадымы экеранчылыгың дөрөн ери хәзирки Ахал велятының ерлери болуп, такмынан, гүнбатарда Сердар этрабындан, гүндогарда Тежене ченли аралыгы өз ичи-не алыпдыр. Илатың гүрелмеги ве адамларың санының артма-гы Жейтун заманының хәсиетли айратынлыкларының биридир.

Б. э. өңки VII мүңйыллыгың аягында VI мүңйыллыгың башларында Көпетдаг этегиниң гиң дүзлүклеринде жейтун медениети дөврүне дегишли түркменлериң гадымы ата-бабалары яшапдыр.

Жейтун медениетиниң гүнбатар топар ядыгәрликлери Бамы, Гиевжик, Келете болуп, олар Сердар этрабы билен Гөкдепәниң аралыгында ерлешипдир. Ядыгәрликлериң орта топарына гирйән Жейтун, Тәзе Нусай, Чопандепе, Тогалакдепе, Пессежикдепе болса Гөкдепе ве Рухабат этрапларының аралыгында ерлешйәрлер. Гүндогарда Монжуклыдепе, Чагыллыдепе ве Гадымыдепе Кака этрабының Мәне ве Чәче обаларының арасында ерлешйәр.

Түркменистаның чәклеринде яйран бу медени топлумлар жай гурлушыгында, хожалык ишинде, өнүмчиликде, яшайышда, жемгыетчилик гурлушында, адамларың рухы дүнйәсинде, өсүш угурларында бүтин Меркези Азияда өзлерине махсус айратынлыктар билен тапавутланыпдырлар ве олар иң гүр илатлы ерлер болупдыр. Кәбир хасапламалара гөрә, экеранчылыга ве малдарчылы-га гечиленден соңра ер тогалагының илаты 15 эссе артыпдыр.

Экеранчылыгың дөремеги билен адамлар иймит билен долы үпжүн эдилипдир. Экеранчылык адамларың отурымлы-лык ягдайында яшамакларыны беркидипдир. Экеранчылыга гечмек үчин белли шертлер герек: аматлы мес топраклы ер, өсдүрип етишдирер ялы герекли өсүмликлердир-тохумлар ве эсасы шертлериң бири-де иш гураллары үпжүн болан адамларың болмагыдыр.

Илкибашда дәнелери өзлериниң өсйән ерлеринде дүме өсдүрип етишдирипдирлер. Хасыл дурнуклы ве ёкары болмандыр. Дүме билен бир хатарда, даг этегиндәки чешмелериң сувларының көмеги билен

бир гезек суварыян галла экипдирлер. Чешмелериң сувларыны экеранчылыкда уланмак суварымлы экеранчылыга ёл ачып, илаты дәне билен үпжүн этмәге долы мүмкинчилик дөредипдир. Бу ерлерде б. э.өңки VI мүңйыллыкда ики хатарлы арпа ве өрән гысга өсйән бугдай экипдирлер.

Шейлелик билен, жейтунлылара дүме ве суварымлы экеранчылык мәлим боландыр дийип чак этмәге эсас бар.

Жейтунлылар ерлерини кәтмениң илкинжи гөрнүши болан, ужуна даш халка гейдирилен ер газыян таяклар билен өзлешдирипдирлер. Экеранчылыгың иң мөхүм дөври етишдирилен хасылы йыгнамак мөвсүми болупдыр. Хасылы ормак үчин уланылан гураллар – чакмакдашдан ясалан оракларың, азык өнүмлерини тайярламак үчин уланылан дашдан ясалан овгучларың көп санлысы Жейтундан тапылды. Сынагларың نتیжесинде чакмакдашдан ве сүңкден ясалан иш гуралларының өндүрижилигиниңёкары боландыгы аныкланылды.

Экеранчылыгың дөремеги билен метал эретмеклигиң ачылышы-да багланышыклыдыр. Кичи Азиядакы Чейүнкиде ве Түркиедәки Чатал-Гуюкда металдан ве гуршундан ясалан гураллар күйзегәрлик билен бир вагтда дөрәпдир, эмма илки дөвүрлерде бу ачыш гиңден яйрамандыр, онуң себәби болса зәхмет гуралларының өрән аз гөрнүшлериниң ясаланлыгы үчин олар гиңден уланылан дәлдир. Жейтунда металдан ясалан гураллар хәзирликче тапылмандыр.

Экеранчылык иймитден башга-да пейда гетирипдир: саманы овнадып палчыга гарып гап-гач ясамакда, жай сувамакда ве мал оты хөкмүнде уланыпдырлар.

Өндүрижи хожалыгың дикелдилмегинде, экеранчылыктанбашга-да, хайванлары элдекилешдирмек ве етишдирмек улы орун тутупдыр. Малдарчылыгың йүзе чыкмагының аламатларының бири-де экеранчылыга гечилмегидир. Хайванлар үчин от өсдүрилип етишдирилип башланяр. Ябаны хайванлары элдекилешдирмек дәбе өврүлйәр. Малдарчылыгың дүйби хайванлары элдекилешдирмекден башланяр. Гуюн-гечилери элдекилешдирмек илкинжи гезек Дамдамчешме ве Жебел говакларында яшан илатың арасында пейда болуп, соңра Көпетдагың этегиндәки дүзлүклере хем чалт яйрапдыр. Жейтундан тапылан хайванларың сүңклериниң галындыларына гөрә, авчылык ве малдарчылык Көпетдаг этегиндәки экеранчыларың дурмушында улы орун тутупдыр.

Жейтун медениетине дегишли ирки экеранчыларың умумы ыкдысадыетинде иңңән мөхүм пудагың – малдарчылыгың эмеле гелмеги Көпетдагың этек дүзлүклеринде яшайшың чалт яйрамагына гетирипдир. Бу болса Хазарың демиргазык якаларындан башлап,гүнорта Урала ченли аралыкдакы чәклерде яшан адамларың хоҗалыгында эсасы угурларың бириниң пейда болмагына гетирипдир.

Малдарчылыга гечмек билен жейтунлыларың дурмушын-да авчылык хем өз әхмиетини йитирмәндир. Ядыгәрликлерден тапылан хайван сүңклериниң арасында умгаларың (даг текесиниң) ве айракларың (даг гочларының), кейиклериң сүңклери көп душ гелйәр. Жейтунлылар үчин овнук шахлы маллары сакламак аматлы болупдыр, чүнки олары бакмак ири шахлы маллара гаранда еңил болупдыр. Жейтун медениетиниң гички дөвүрлеринде малдарчылык авчылыктан агдыклык әдйәр. Оңа тапылан сүңклер ве иш гураллары шаятлык әдйәр.

Малдарчылыгың гошмача чиг маллары: дериси, йүңи, сүңки болса дурмушда гиңден уланылыпдыр. Хайванларың сүңклеринден хоҗалыкта уланмак үчин иш гуралларыны ясапдырлар. Сүңкден бизлер, дешгичлер, иңңе-теменлер, ораклардыр пычаклара саплар ве башга яраглар хем безеглер ясапдырлар.

Көпетдагың гүнбатар песлигиниң илатының дуралгалары Көпетдагың жүлгелеринде ве даг этеклеринде битен ябаны дәнели өсүмликлериң иңңән улы мейданлары билен янашык болупдыр. Жейтун ядыгәрликлериниң өсүмликлериниң галындыларыны өвренмек даг этегиндәки тәзе даш асырлары дөврүниң обаларының токай улгамларында ерлешендиклерини субут әдйәрб.

Жейтунлылар экеранчылыктан, малдарчылыктан, авчылыктан ве чөплейжиликтен өзлерини герек өнүмлер билен үпжүн әдипдирлер. Жемгыетиң экеранчылык-малдарчылык ыкдысадыетине гечмеги ве адамларың хал-ягдайының говуланмагы оларың башга ислеглерини канагатландырян өнүмчилигиң өсмегине элтипдир. Тәзе иш гуралларының дөремеги билен билеликте, өй-хоҗалык өнүмчилигиниң-де тәзе гөрнүшлери йүзе чыкыпдыр. Олардан күйзегәрчилиги, палчыктан жай салмагы ве докмачылыгы беллемек болар. Мадды өнүмчилик адамларың медени дурмушының сагдынлашмагына, хал-ягдайларының говуланмагына алып барыпдыр.

Б. э. өңки VI мүңйыллыкда гүнорта Түркменистаның чәклеринде отурымлы экеранчылык □ малдарчылык билен баглы ыкдысадыети болупдыр. Жемгыетиң экеранчылык □ малдарчылык ыкдысадыетине гечмеги ве оларың хал-ягдайларының говуланмагы, ислеглериниң артмагы иймит билен багланышыгы болмадык өнүмчилиги өсдүрмек үчин хөвес дөредипдир. Жейтунлыларың жайлары пагсадан салнып, дүйби хек билен сувалыпдыр, диварлары гызыл, гара реңклер билен реңкленипдир. Оларың жайлары инедөрдүл отаглардан ыбарат болуп, гапдалында хем кичирәк хожалык сарайлары, агыллар ерлешипдир. Жайларың арасында ачык ховлуда ожак болуп, онда нахар тайярланыпдыр.

Жейтун медениетиниң ядыгәрликлериниң хеммесинде диен ялы жайларың гурлушы бирмеңзеш болуп, олар диңе гөврүми я-да отагларың ичиниң гурлушы ве безеги билен тапавутланыпдыр. Яшалаң жайларың отагларында дивара янашдырылып улы ожак ясалыпдыр, онуң ики тарапында болса ожагы төверекләп дуран ер гойлупдыр. Гапының ашагына гоюляң оюк дашлар гапыларың ир дөрөндигине шаятлык эдйәр.

Өңки заманларда уланылан агачдан, дериден эдилен гап-гачлара дерек тоюндан ясалып отда биширилен гапларың орнашмагы бу дөврүң мөхүм үстүнлигидир.

Жейтуның әхли гап-гачларының палчыгы оңат эйленип, олар золаклайын усулда ясалыпдыр. Палчык золакларыны бири-бирине сепләп, габың белли бир шекилини эмеле гетирипдирлер ве йүзүни йылмапдырлар. Гап-гачлары ики топара, ягны ожакда уланыляң гөдегрәк ве нахар иймекде уланыляң юка гаплара бөлмек боляр. Барып шол дөвүрлерде олары беземек барха кәмиллешдирилипдир. Гап-гачларың хер дүрли гөврүмде ве гөрнүшде болмаклары шол дөвүрде иймитиң тайярланылышының, сакланылышының ве сарп эдилишиниң нәхили боландыгына гөз етирмәге мүмкинчилик дөредйәр. Бу дөврүң адамлары гөрүп йөрен затларыны садалашдырып хем умумылашдырып, күйзегәрчилик өнүмлериниң дүрли гөрнүшлерини дөретмеги башарыпдырлар. Олар гөнүбурчлуга, айлава, деңтараплылыга, тебигатдакы меңзешликлере говы гөз етирипдирлер.

Шол дөврүң мөхүм үстүнликлериниң ене бири – реңкиң ойланып тапылмагы ве нагшың йүзе чыкмагыдыр. Адамлар магдан

жисимлеринден, өсүмликлерден, дүрли реңкли топракдан реңк алыпдырлар. Оңа реңк оврадыланда уланылан овгучлардакы галындыларың тапылмагы хем шаятлык эдйэр, ылмы барлагларың берйән маглуматларына гөрә, шол дөвүрде охрани (сарымтыл гызыл реңкли жисим) якып, оны тәзеден ишлемегиң тәрлерини: ювагы ве яг билен гармагы башарыпдырлар. Шондан соң охра артыкмач галындылардан арассаланыпдыр, нетижеде ол ягты хем дуры, сувуң тәсирине чыдамлы болупдыр. Тоюндан ясалан гапларың ачык отда эндиган бишмейәнлиги себәпли, бир реңк чалыняндыгына гарамаздан, нагышлар гарамтыл ве ачык гоңур, гойы гырмызы гөрнүше эеболярлар. Нагышларың илкинжилери гөни, кесе чызыклардан, гөзенекдирнокатлардан, толкун, яй, шекиллеринден, дик улгамлардан ыбаратдыр.

Алымларың пикирине гөрә, шол дөвүрде гаплара я-да диварың йүзүне чекилен нагышлар язувың илкинжи, иң гадымы шине гөрнүшинде пейдаланылыпдыр. Адамлар экеранчылыкда хасыл өндүрмек үчин зерур задың бири болан сувуң боллугыны исләп, толкуның, ягыш-гар ягмагыны диләп, нокатларың суратыны чекипдирлер. Бу нагышлар хасыллылык ынанжының-тагзымының башлангыжыдыр.

Хәзирки Гөкдепе этрабында ерлешйән Пессежикдепеден тапылан дивар суратыны ажайып ачыш хасапламак болар. Бу ерде б. э. өңки VI мүңйыллыга, Нух заманының жейтун медениетине дегишли улы ымаратың дүйби ачылды. Бу ымаратың гурлушы яшайыш жайларының судурыны гайталаяр, эмма гөврүминиң улулыгы, ичиниң безеглери онуң ыбадатхана боландыгына гүвә гечйәр. Бу болса ирки экеранчылык жемгыетиниң рухы медениетиниң хем дүйпли өзгерендигини аңладяр. Бу жайың бейлекилерден тапавуды диңе бир гөврүминиң улулыгында болман, эйсем Меркези Азияның чәклеринде иң гадымы, диварың йүзүне гара ве гызыл реңклер билен сурат чекиленлигиндедир. Бу ерде авчылыгы суратландырян шекиллер ве геометрики нагышлар чекилипдир. Суратда ужы эгри хәзирки заман чопан таягыны ятладян чызыклар, тойнаклы үч хайваның, йыртыжы хайванларың икисиниң шекиллери бар. Йыртыжы хайванлары гара, тойнаклылары болса гызыл реңк билен шекиллендирипдирлер.

Түркиедәки дүнйә белли Чаталгуюк диен ядыгәрликде Алынкы

Азияда илкинжи дивар безегиниң үсти ачылан болса, Пессежикдепедәки суратлар Меркези Азияда иң ирки дивар безегидир. Пессежикдепелилериң дивар беземек дәби соңкы мүңйыллыклара дегишли дөвүрлерде-де довам эдипдир. Өзболушлы безегли жайлар адамларың абаданчылыгының өсүп башландыгыны гөркезйәр.

Түркменистаның хейкелтарашлык сунгаты хем өз гөзбашыны Жейтундан алып гайдяр. Шол дөвүрде тоюндан умгаларың ве айракларың шекиллери ясап, олары биширип я-да чиглигине гурадып гоюпдырлар. Бу хейкелжиклериң чага ойнаважы болан болмагы әхтималдыр. Ики-еке, йөнтөм, адамсыпат хейкеллер хем душяр. Олардан отуран гөрнүшде шекиллендирилен зенан кешпли хейкелжик белләп гечмәге мынасыпдыр.

Овнук хейкелжиклериң көплүгиниң шол вагткы дини дүшүнжелере гөрә белли бир зада уймак билен баглы болмагы хем әхтималдыр, мысал үчин, хасыллылык тагзымы. Хасыллылыга багышланан зенан хейкелжиклерине уймак дәбиниң илкинжи шинелери хем өз гөзбашыны шол дөвүрдөн алып гайдыпдыр.

Жейтунлылар дери эйләп бежермек үчин өрән кәмиллешен, агажа я-да сүңклере беркидилен иш гуралларыны уланыпдырлар. Ики эл билен тутулян гыргычларың дөрөмеги билен адамларың зәхмет херекетлери хас-да еңиллешипдир.

Бойраларың ызларының галындыларының ве икбашларың тапылмагы, гөдегрәгем болса сапак эгрилендигине, өрмөк я-да докамак сенединиң боландыгына гүвә гечйәр.

Ирки экеранчылык обаларында дүрли безег шайларына, эсасан хем монжуклара душ гелинйәр. Монжуклар дашдан, сүңкден, балыкгулактан ёнулып ясалыпдыр.

Жейтун медениетине дегишли ядыгәрликлерден сүңкден, дашдан ёнулып ве тоюндан ясалып биширилен күшт маллары-ны ядыңа саян ойнавачлар тапылды. Шол ойнавачлар билен ойналан оюнлар адамларың аңының өсмегине ярдам эдипдир.

Ирки экеранчылык медениетиниң өсүп кәмиллешен бирнәче меркезлериниң боландыгы аныкланды. Олардан, жейтун медениетине хас якыны хөкмүнде, гоңшы Эйраны, Түркийәни гөркезмек болар7. Якын Гүндогарың дүрли этрапларында ирки экеранчылык медениетиниң өсүшини хәсиетлендирмек билен, онуң эмеле гелшини

долы суратландырмак боляр. Оларың хас беллиси Иордан дерясының жүлгесинде ерлешйән Телл-эс Султан депеси □ Иерихон шәхериниң галындысыдыр.

Шейлеликте, Жейтун заманында өндүрижи гүйчлериң өсмегиниң Түркменистаның тарыхында иң мөхүм меселелериң бири боландыгыны археология ачышлары гөркезди. Ирки экеранчылык-малдарчылык жемгыети соңкы Әнев медениетиниң ве Огуз хан Түркмен әйямының башлангыжының мадды медениетиниң эсасы өзени болды. Taryhy makalalar